

Peter Moses-Krause Lili Jacob Meier Auschwitz-albumáról

Lili Jacob Meier Auschwitz-albuma a legnagyobb összefüggő képanyag, amely Auschwitzban készült és fenn is maradt. A magyarországi zsidók deportálását, a birkenauai érkezés főbb szakaszait rögzíti: a vonat érkezésétől a holmik eltakarításáig. Mégis nagyon kevés az, amit biztonsággal állíthatunk róla.

Az album sokszor megjelent az elmúlt három és fél évtizedben, amióta Serge Klarsfeldnek sikerült a tulajdonosát megtalálnia. Az egyes kiadások között igen sok az ellentmondás. Úgy tűnik, az adatok – számok, helység- és személynevek azonosítása – szinte megoldhatatlan feladat elé állították az előzőszerzőket. És az idő nem nekik dolgozik. Az 1995-ös első német kiadás előszavának írója, Peter Moses-Krause irodalomtörténész-esszéista, a holokauszt 1945-ban, Londonban született „második generációs túlélője”, kétszer beszélgetett hosszabban Lili Jacobbal. A beszélgetésekről hangfelvétel nem készült, a szerző úgy vélte, lesz még erre is bőven idő, ráadásul őt előszörban nem is a történelem, a dokumentálás, hanem az ember érdekelte. Lili 1999-ben meghalt. Számtalan kérdést sem Peter Moses-Krause, sem a Jad Vasem kutatógárdája nem tud többé feltenni neki.

Arra azonban érdemes emlékeztetni, hogy a magyar közönség nem először találkozik ezekkel a képekkel. Láthatott közülük jó néhányat, a fotók ugyanis már 1962 óta itt vannak Magyarországon, a prágai Zsidó Múzeumtól kapta meg az egy híján teljes sorozatot a Legújabbkori Történelmi Múzeum. Hogy pontosan mire föl és milyen körülmények között, ma már nem tudni. Láthattuk egy részüket Ember Mária 100 kép című, 1984-ben megjelent könyvében, Febéri Tamás és Gere Mara ugyancsak 1984-ben miskolci fesztiváldíjjal kitüntetett háromperces Endlösungjában, majd Febéri hosszabb, 90 perces Emberekkel történt című dokumentumfilmjének végén, ott vannak a szemünk előtt, ha a könyvespolcunkon ott áll Randolph L. Brabam A magyar holocaust című, magyarul 1981-ben kiadott alapvető munkája (mindkét kötet borítóján és 7 kép az illusztrációk között), az 1994-ben megjelent Holocaust Emlékkönyv címlapján (plusz 6 illusztráció), láthatók voltak a Budapesti Történelmi Múzeumban, A Holocaust Magyarországon című – Horn Emil és Rajk László által 1994-ben rendezett – kiállításon. Pontosabban láthattuk volna. Mert a várbeli kiállítás kivételével nemigen jutottak el a nyilvánossághoz: Ember Mária könyvét csak pult alól lehetett kapni, a Febéri-filmek sem kerültek el a dokumentumfilmek forgalmazásának óvatos felügyelőjére, nevezetesen azt, hogy szinte láthatatlanok, Brabam könyvének kolofonjából nem derül ki, mik ezek a képek – a két-kötetes első kiadás amúgy sincs meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak, újabb két kiadása is csak a pesti oldalon kölesönözhet.

Az anyag tehát volt is, meg nem is. És kérdés, ha teljes egészében „megérkezik” Magyarországra – felkerül a felújított Páva utcai zsinagóga falára, megjelenik a Jad Vasem kiadásának magyar hasonmása – sokkal többet fogunk-e tudni róla. Azokról, akiket a képeken látni, a bekecses parasztokról és a még Birkenauban is elegáns ügyvelekről. A hásiid rabbiról és a csodálatosan szép, virágos ruhás fiatal nőről. A visszavonhatatlanul füstbe ment vidéki zsidóágról. Vagy a képek keletkezési körülményeiről, amelyekről ma már aligba kerül elő újabb információ.

De vajon legalább azt tudjuk-e, mit is látunk? Miért nem érzékelhető a képeken az erőszak léghőre, hiszen mint Serge Klarsfeldnek elmesélte, magát Lilit például az érkezésük napján egy SS-katonára brutálisan karjába szúrva lökte vissza édesanyja és öccsei mellől a munkára alkalmas nők közé. Hogyan készültek a fotók? Mire gondolt, hogyan viselkedett az, aki a kezében tartotta a kamerát? A fényképek elemzése révén a válnak bizonyos elemeit akkor is megkapnánk, ha továbbra sem lehetünk biztosak benne, ki készítette ezeket, mi célból, milyen parancsra. Azt akkor is meg lehetne vizsgálni, hogyan szerkesztette, komponálta képeit. Hogy akarva-akaratlanul mit mond a kompozícióival?

És lehetne valóban történelmi forrásként kezelni az albumot, a klasszikus forráselemzés módszereivel felkutatni a fényképeken azonosított személyek nyomát. Talán rekonstruálni lehetne néhányuk élettörténetét, életmódját, szokásait, s maradna utánuk több is, más is, mint valamilyen kijűrkézetetlen szándék önkényének következtében megörökített arcvonásaik.

(Az 1995-ös német kiadás előszavának fordítása közben észlelt tévedéseket, ellentmondásokat igyekeztem a rendelkezésemre álló egyéb munkákkal való összevetés alapján, a teljesség igénye nélkül, lábjegyzetben jelezni – a ford.)

FENYVES KATALIN

1.

Amikor 1945. április 11-én az amerikai csapatok elfoglalták a buchenwaldi koncentrációs tábor Dora nevű fióktáborát, a német hadiipar egyik rabszolgamunkára alapozott üzemét, Lili Jacob,¹ a Magyarországról deportált fiatal zsidó lány egyike volt a felszabadított túlélőknek. Mielőtt hazaindult volna, meleg ruhát keresve talált rá az SS-őrök elhagyott szállásán egy ottfelejtett fotóalbumra. Belelapozott, és az első oldalról Naftali Cvi Weiss, szülőhelye, Bilke rab-bija nézett vissza rá, majd a következő oldalak gondosan beragasztott képein végignézhetette a kárpátaljai magyar zsidók 1944. májusi deportálásának dokumentumait, a birkenau-i kivagónírozástól a szelektálásig. A fotókon ott voltak hozzátartozói, barátai, szomszédai és ő maga.

Az orosz front közeledtével az SS már 1944 decemberében megkezdte az auschwitz-i koncentrációs tábor kiürítését. Lili Jacob teljesen kimerülve és súlyosan betegen túlélte az evakuálást. Családja – anyja, apja, öt fiútestvére, nagyszülei, nagynénjei, öt unokatestvére – elpusztult Auschwitzban. Nagyszüleiről, két fiatalabb öccséről, a 11 éves Zrilről és a 9 éves

Zeilekről, Tauba néniről (apja testvéréről) és annak öt gyerekéről nem maradt fenn több kép, csak az albumban található fotók. (A szüleiről és három másik fiútestvéréről még ennyi sem.)²

Ez a magyarázata a német kiadás alcímének (*Lili Jacob Meier Auschwitz-albuma*). Nemcsak a fajgyűlölet tömegideológia – jegyezte meg Alberto Moravia olasz író Giacomo Debenedettinek az 1943. október 13-i római pogrom éjszakájáról szóló krónikájához írott előszavában –, de „áldozatainak sincsen felismerhető, egyéni arca. Nem engedték meg, hogy legyen.” Az, hogy az áldozatok is arctalan tömeggé olvadnak össze – az író kétségbeesetten pesszimista megállapítása szerint – „az individualitás zárójelének végét jelenti a barbárság két korszaka, a valaha volt és az elkövetkezendő idők között”. Ez a könyv éppen ezzel száll szembe: az a célja, hogy a zsidó mártírok arcára emlékeztesen.

És a soánemzedék túlélőinek gyászáról tanúskodik, akár a kaddis. Ezt hivatott kifejezni az alcím: ennek az albumnak a története a zsidó Lili Jacob Meier megrendítő históriája. Ez az album az övé.

2.

Az Auschwitz-album eredetije 56 fekvő A4-es oldalán 185 darab 8,2x11,1 cm-es felvételt tartalmaz.³ Ez ma Izraelben, a Jad Vasemben található.

Hat fotó eredetijét azokról az üvegnegatívokról készített papírképekkel cserélték ki, amelyek 1946-ban készültek Prágában. A lemezeket az ottani Zsidó Múzeum őrzi.

A német kiadás reprodukcióinak az album eredetijéről készült felvételek szolgáltak alapul, amelyeket Lili Jacob Meier bocsátott a kiadó rendelkezésére.

Amikor Lili Jacob megtalálta az albumot, abban volt még további tíz oldal, rajtuk 63 kisebb képpel különböző auschwitzi létesítményekről és hivatalos látogatásokról, de nem eredeti felvételek, hanem másolatok. Ezeket az 1981-es amerikai kiadáshoz hasonlóan itt nem közöljük, ahogyan azt az album utolsó oldalára beragasztott két fényképet sem, amely a Dora krematóriumát ábrázolja.

3.

Magyarország mintegy 750 000 zsidó lakosának helyzete 1944. március 19-ével drámaian megváltozott. Az ország, amely egészen addig Németország szövetségese volt, ezen a napon gyakorlatilag megszállt területté vált. Sztójay miniszterelnök új németbarát kormánya már március 29-én szigorúbb zsidótörvénnyel⁴ állt elő: kötelezővé tették a sárga csillag viselését, „faji alapon” határozották meg és minden tulajdonától megfosztották a zsidóságot; áprilisban megkezdődött a tömeges internálás, kezdetben kisebb, regionális gettókba.

Bár Magyarországon az antiszemitizmusnak volt hagyománya, és 1938-tól kezdve az egymást követő zsidótörvények mind érezhetőbben korlátozták a zsidó állampolgárok mozgásterét, majd a háború alatt és német nyomásra bevezették a munkaszolgálatot (1941) és mintegy 18 000 „rendezetlen állampolgárságú” zsidót kitoloncoltak a németek által megszállt Ukrajna területére, ugyanakkor sok ezer osztrák, lengyel és szlovák zsidó talált itt menedékre: a magyar kormány különböző bel- és külpolitikai indítékoktól vezérelve igyekezett (a háború alatt nyilván elsősorban a jövőendő győztes hatalmakra kacsingatva) a zsidókat megkímélni attól, hogy a náci karmai közé kerüljenek. 1944 márciusáig a magyarországi helyzet sokban hasonlított az 1943 előtti olaszországihoz.

1944 áprilisában egy Sonder Einsatzkommando élén maga Eichmann SS-Obersturmbannführer érkezett Budapestre, hogy a deportálást megszervezze. A magyar zsidók lakóhelyeit hat zónára osztották. Az akció pészah utolsó napján kezdődött rajtaütésszerűen – a magyar csendőrök és nyilaskeresztesek⁵ segítségével – az I. zónában: a Kárpátokban és a müncheni egyezmény, valamint a bécsi döntés értelmében anektált szlovák és ruszin területeken, amelyeket már a Vörös Hadsereg előrenyomulása fenyegetett. A Kárpátalján – Lili hazájában – 10 000 zsidót hurcoltak el a lakóhelyéről és vittek először a beregszászi gyűjtőtáborba.

A deportálást az SS ekkor még „hadiipari termelőtevékenység”-nek, a Cseh–Morva Protektorátusba való áttelepítésnek álcázta. Hogy ez valóban arra utal-e, hogy ellentétek lettek volna a Wehrmachttal és a hadiiparral, amint azt a soá egyik történésze, Arno J. Mayer feltételezi (*Der Krieg als Kreuzzug*, Reinbek, 1989, 638. skk.), vagy csak a magyar hatóságokat, magát Horthyt és végső soron az áldozatokat akarták megnyugtani, nem tudjuk – minden-

esetre Eichmann stábja gyorsan és brutálisan valósította meg szándékait.

A tulajdonképpeni deportálás 1944. május 15-én kezdődött. Három héten belül, június 7-éig az I. és a II. (Erdély) zónából összesen közel 250 000⁶ zsidót szállítottak Auschwitzba 92 tehervonaton, vagononként 80–100 embert. Mire egy hónappal később, július 7-én a transportokat Horthy kormányzó parancsára leállították, már több mint 435 000 magyar zsidót⁷ deportáltak Auschwitzba. „Auschwitz kihasználtsága 1944 tavaszán érte el tetőpontját – állapította meg a külföldi németként az SS-be beállt Perry Board (a frankfurti Auschwitz-per egyik vádlottja) a háború után a brit nyomozóknak írott „jelentésében”. „Átlagosan 10 000 ember érkezett [naponta] Birkenaubá. [...] Mindegyik krematórium teljes gőzzel [működött]” – akkora tömegek pusztultak el, ami „ebben a formában eddig még Auschwitzban is példa nélkül állt.” Pusztultak a vonatúton, a gázkamrákban, rabszolgamunkásokként az IG-Farben monowitzi üzemében, nem messze Auschwitztól, vagy a Birodalom belsejébe irányított halálmenetekben, ahova az 1944 novemberében újratekített deportálások következté-

ben érkezett 35 000 munkaképes budapesti zsidót, illetve az 1945 januárjában még életben maradtakat indították. Mindent összevetve Magyarország zsidó lakosságának (az 1941-es határokat figyelembe véve) 70 százaléka vesztette életét. (Lásd többek között Mayer idézett művét és Lucy Dawidowicz: *A zsidók ellen viselt háború*, Múlt és Jövő Kiadó, 2000.)

4.

Időközben történt egy kifejezetten tragikus – legalább olyan kétségbeesett, mint amilyen sikertelen – kísérlet a gyilkosokkal való „üzletelésre”. Ennek ugyan csak közvetve van köze az Auschwitz-albumhoz, de igen jellemző arra a politikai és morális közegre, amelyben ez a történet zajlott, ugyanakkor páratlan módon felkorbácsolta a túlélők indulatait. A magyar cionista Vaad segélybizottság tárgyalásairól van itt szó, amelyeket az SS felső vezetésével folytattak annak érdekében, hogy kivásárolják azokat, akiket deportálás fenyegetett, illetve hogy leállítsák a deportálásokat. Maga Eichmann – Mayer szerint Himmler utasítására (uo. 650. skk.) – ajánlotta fel 1944 áprilisában, hogy ha a Waffen-SS részére leszállítanak 10 000 teher-

autót, engedélyezi egymillió – főként magyar – zsidó kiutazását külföldre. Erre nem került sor: a szövetségesek ugyanis – akiknek Joel Brandt az ajánlatot május közepén egy kalandos küldetés során közvetítette (azzal a kifejezett ígérettel, hogy a teherautókat kizárólag a keleti fronton fogják bevetni) – e próbálkozásban mindegyelőtt arra láttak kísérletet, hogy a németek közvetlenül „a játszma vége” előtt éket verjenek a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közé és különtárgyalásokat zsaroljanak ki.

Jóllehet Eichmann már a Brandt-misszió nyilvánvaló kudarcát megelőzően nemcsak nem állította le, hanem épp ellenkezőleg, felgyorsította a deportálást, és bár ez a további történésekre teljesen hatástalan maradt, a Vaad részéről dr. Kasztner Rezső (Rudolf) és André Biss a következő hónapokban szorosabbra fűzte a kapcsolatot az SS-vezetéssel: szélhámosok igyekeztek volna ily módon egyetlen tőkájükkkel, a reménnyel spekulálni?

„Feltartóztattuk a megsemmisítést” – hitte egészen komolyan Biss (és hirdette 40 évvel később önéletrajzi beszámolójának még címében is, hogy amit tettek, nem volt más, mint „harc az 1944-es végső megoldás ellen”). De azt elérték – többek között azért, mert jó érzékkel a javukra tudták fordítani az SS-hierarchia különböző szintjei közötti érdekellentéteket –, hogy végül 1944⁸ budapesti zsidót Bergen-Belsenen keresztül Svájcba toloncolták és az ország középső megyéiből mintegy 18 000-et válogatás nélkül Auschwitz helyett a stráshofi munkatáborba vittek, ahol többségük életben maradt. Ezenkívül az 1944 októberében végrehajtott SS államcsínyt követő nyilas pogromok során – amikor ezreket gyilkoltak le – sokakat sikerült megmenteniük hálózatuk segítségével. Az is nem utolsósorban a Vaadnak köszönhető, hogy a világ közvéleménye sokkal hamarabb és pontosabban értesült a magyarországi eseményekről, mint a soá bármely más epizódjáról. Így ez a közvélemény – az Egyesült Államok kormányától a Vatikánig – határozott tiltakozással válaszolhatott, ami a Horthy-rendszer vezetőit korántsem hagyta hidegen. Úgy tűnik azonban, hogy Kasztner és Biss nem érzékelték, hol húzódnak az erkölcsileg elfogadható határok. Ők, akik csak megvetni tudták a zsidó intézmények kevésbé gyakorlatias, tehetetlen, „mindent vagy semmit” morálját, sohasem értették meg, miért vetették a szemükre a háború után zsidó bírálóik, hogy magukat a náci célok eszközévé ala-

csonyították, illetve hogy miért rokonították pragmatizmusukat a zsidótanácsok tevékenységével. Ez a „Rossz dialektikája”, jegyezte meg Hannah Arendt, amikor a Vaad-epizód az Eichmann-per kapcsán szóba került.

5.

Auschwitz történetét itt nem kell elmondanunk, az Németországban eléggé közismert. Egyébiránt pedig amint már a kortársak is tisztában voltak vele: aki nem tud róla semmit, az nem is akar tudni róla.

Mégis érdemes kitérni néhány olyan részletkérdésre, amely a mai napig tévedések forrása. Nem a lengyel kisváros, Oświęcim mellett található Auschwitz I-ként ismert koncentrációs tábor (Krakkótól mintegy 45 km-re nyugatra), az anyatábor az a hely, ahol a jóval több mint egymillió zsidó elleni tömeggyilkosságot elkövették; az északnyugati csücskében található gázkamra és krematórium ehhez nem lett volna elég. Jóllehet itt is tartottak fogva és öltek meg zsidókat, de az egykori katonai helyőrség területén található Auschwitz I-et a náci mindegyelőtt lengyel politikai ellenfeleik és a hadifoglyok számára alakították ki. A főkapu felett olvasható jelmondat (*Arbeit macht frei* – A munka szabaddá tesz) – és az a szikrányi ironia, amely talán még ott rejlik a gúny mögött – semmiképpen sem a zsidóknak volt címezve.

A halálgyár az Auschwitztól mintegy 5 km-re fekvő birkenauai tábor, más néven Auschwitz II volt, amelyet Himmler 1941. márciusi látogatását követően, az ő parancsára építettek egy mocsaras pusztaságon. A hosszan elnyúló tábor alacsony barakkokból állt, délkeleti oldalán magaslott a boltíves kapuzatú központi őrtorony. Birkenau 1942 telén lett „üzemképes”, akkor töltötték fel zsidókkal és orosz hadifoglyokkal. Kezdetben a vasúti sínek nem értek el ideig; a deportáltakat Auschwitz I és Auschwitz II között vagonírozták ki, és onnan gyalog vagy teherautón tették meg a hátralévő hosszú utat. De a magyar zsidók 1944 tavaszára tervezett, rendkívüli mértékű és sürgősségű deportálása hatékonyabb módszert követelt: május 15-ig, a Kárpátaljáról, az I. zónából indítandó első transzport tervezett időpontjáig új sínpárt építettek, amely közvetlenül Birkenauig, a tábor belsejében kifejezetten e célból kialakított rámpáig vezetett. Május 26-án reggel ide gördült be Beregszászról a vonat – 45 marhavagon, bennük 3000 ember, köztük Lili Jacob – a fővonalról letérve,

át a boltíves kapun, egészen a rámpáig. A transzport érkezését fényképek örökítették meg.

6.

Az első fotót valószínűleg a főkapu felől készítették, még mielőtt a vagonajtókat kinyitották volna; a képen SS-legények indulnak ráéressen elfoglalni a helyüket a rámpán. A következő képeken a vagonok kiürítése látható, meg ahogyan a rámpán összeterelik a tömeget. A fényképész és a lefényképezettek egy magasságban állnak, csekély távolságra egymástól. Majd változik a látószög; a fotós felmászott a vagon tetejére és onnan készítette a felvételeket. Az így megörökített egyik legrémesebb apróság annak a látszólag gyanútlanul nevető és integéző nőnek az arckifejezése, aki bizonyára ismerősöket vagy rokonokat fedezett fel a tömegben (a háttérben az I. és a II. krematórium).

Az ezt követő úgynevezett szelekció alatt a fotós a rámpa elejénél állt, kamerája dél felé nézett, a főkapu irányába. A munkára kiválogatottakat jobbra küldték, az azonnali elgázosításra szántakat balra. A fotós mindkét csoportnak a nyomába szegődött – a „munkaképes” férfiaknak és nőknek, akiket rabszolgamunkára vittek és a „munkaképteleneknek”, öregeknek, betegeknek, gyerekeknek, akiket elkísért a tábor kerítésénél lévő várakozóhelyig, a nyírfaligetig (Birkenau), ahonnan a tábor idilli képzeteket keltő nevét kapta. (Akik itt várakoztak, azt hitték, innen „családi tábor”-ba kerülnek majd.)

A fényképeken nem látni SS-brutalitást, ahogyan az áldozatok arckifejezésén sem tükröződik, hogy sejtenék, mi vár rájuk. Az arcokon ki-merültség, látszólagos közöny, szinte kíváncsi érdeklődés, a tekintetek komorak – de rettegést, félelmet hiába keresünk rajtuk. Ellenszegülést se; csak egyetlenegy kép árulkodik arról, hogy ilyesmi is előfordult.

7.

Sem azt nem tudjuk, ki volt a fényképész, sem azt, hogy milyen indítékok vezérelték vagy hogy mi volt a megbízatása és kitől kapta; de azt sem, hogy minden felvétel 1944. május 26-án készült-e vagy hogy volt-e más napokon is fotózás a magyar zsidók mintegy hét hétig tartó deportálása alatt.⁹

Meglehetősen biztonságosan állítható, hogy ez esetben nem olyan amatőr pillanatfelvételekről van szó, mint amilyeneket a német katonák pél-

dául partizánok kivégzésekor készítettek. Erre a feltételezésre legfeljebb első látásra adhat okot az album akkurátusan gondos, mi több németesen „kedélyes” kiállítása. A jól olvasható, díszes német kézírással megcímezett fejezetek, a fotók német kispolgárok családi fényképalbumait idéző elrendezése és végül a kézírással ajánlás („Emléktül a Te Kedves és Felejthetetlen és Örökké hű Heinzedtől”)¹⁰ a kötéstábla első belső oldalán valóban emlékeztetnek némileg a német nappalik vitrinjeinek nippjeire.

A táborban azonban a legszigorúbban tilos volt fényképezni, legalábbis az öröknek, így teljesen valószínűtlen, hogy egyikük készített volna titokban ilyen sok képből álló sorozatot. Elképzelhető ugyanakkor, hogy az albumot ajándéknak szánták egy magasabb állású SS-tisztnek: olyan hivatalos dokumentum, mint a varsói gettó felszámolásáról készült úgynevezett Stroop-jelentés, amelynek képeit hasonló módon rendezték el, de az sem kizárt, hogy bajtársai kedveskedtek vele egy innen elvezényelt barátjuknak.

Az utóbbi lehetőség mellett szól a már említett, hibáktól hemzsegő és gyakorlatlan kézzel írott ajánlás. A dologban ugyanis ez volt a különösen morbid, a durva katonatréfa: a kötés és az ajánlás régebbi, mint a fényképek, a fotókat tehát vagy egy talált, vagy – ami valószínűbb – egy fogolytól elvett albumba ragasztották, miután annak eredeti tartalmát eltávolították.

Amint azt Hans Hofmeyer, a gonosz banalitásáról időközben már elegendő tapasztalatot szerzett tanácsvezető bíró megjegyezte – amikor az album anyagelemzésének eredményét a frankfurti Auschwitz-perben a bíróság elé tárták –: furcsa ajándékokkal lepték meg ezeket egymást.

Az 1963–1965-ben Frankfurt am Mainban lefolytatott Auschwitz-per – amelyben az album is szerephez jutott, mert bizonyítékul szolgált a vádlottak jelenlétére és tevékenységére a rámpán – nemigen járult hozzá keletkezési körülményeinek tisztázásához. Tanúvallomásaiban Bernhard Walter, aki SS-Hauptscharführerként annak idején az auschwitz-i azonosítási csoportot vezette, elmondta, hogy csak neki és az alá beosztott Ernst Hoffmann SS-Unterscharführernek volt engedélye rá, hogy a táborban fényképezzen. Ő maga az anyatábor 17-es blokkjában berendezett műteremben és fotólaborban dolgozott, ott készített azonosítási célból felvételeket a tábor nem zsidó növekményé-

ről. A zsidó foglyokat általában nem fényképezték le, legalább egyszer azonban mégis előfordult, hogy a stúdióban portréfelvételeket csináltak vele „egy bizonyos zsidó típusról”. (Így keletkezett valószínűleg az albumban található első fénykép.)

A birkenai felvételeket nem ő készítette – vallotta –, hanem a „külsős fotós”, Hoffmann, az alárendeltje, mindazonáltal emlékszik rá, hogy látott ilyen képeket az előhívóban. Walternek nem voltak kétségei afelől, hogy az album fotói eredetiek.

Ha tehát Hoffmann volt is a fotós – akit a háború után nem sikerült megtalálni –, a fényképezés célja továbbra is ismeretlen.

8.

Lili Jacob 1926. január 16-án született Bilkén, a Kárpátalja hasonnevű folyója mentén fekvő kisvárosban.¹¹ Ő volt a legidősebb, majd még öt fiú követte. Apja lókereskedő volt és tőzsér, „Viehjud”, ahogyan ezt Ausztriában és Németországban mondták (ahol a 18. század vége óta ez „zsidó” foglalkozásnak számított: jó időkben tiszteletre méltó és jól jövedelmező, ínséges időkben, amikor a parasztok alacsony

áron kényszerültek eladni vagy elűzték őket a földjeikről, a falusi antiszemitizmus és a pogromok remek ürügye). A nagyszüleinek (anyai ágon) Bilke közelében volt egy kis tanyájuk.

A környékbeli hegyek csakúgy, mint Bilke, egyszerre jelentettek ütközőt és hidat két világ között: tőlük keletre Oroszország, nyugatra Közép-Európa. Az I. világháború végéig az Osztrák–Magyar Monarchia e keleti határvidékét a „csász. kir.” közöny és korrupció közmondásos keverékével (Joseph Roth) Budapestről kormányozták, majd 1919-ben a terület Masaryk fiatal, liberális és (nem csak) a zsidók számára oly reménykeltő csehszlovák köztársaságának lett része; húsz év múlva, amikor a nemzetiszocialista Németország szétverte Csehszlovákiát, előbb Magyarország, 1945 után pedig a Szovjetunió annektálta. Ma az új ukrán államhoz tartozik. Bár a vidék és a város¹² szegény volt, etnikai és kulturális sokrétűség és gazdagság jellemezte – Közép-Európa keleti peremének szegény-gazdag kultúráját és a zsidók mindennapjait mint ennek részét Joseph Roth, Manès Sperber és Alexander Granach írta le szemléletesen. A mintegy 10 000 lakosú¹³ Bilkében ukránok, ruszinok, zsidók, németek, lengyelek,

magyarok és szlovákok éltek. Lili Jacobnak jiddis volt az anyanyelve, otthon ezen a nyelven beszélt. Ha a szülei azt akarták, hogy a gyerekek ne értsék, miről van szó, átváltottak magyarra, amit annak idején az iskolában tanultak – amikor Lili Jacob volt elemi iskolás, már cseh nyelven folyt a tanítás, hittanórákon pedig a bibliai hébert oktatták. Az utcán és a piacon a parasztok nyelvét, a rutént használta.

A bilkei zsidó közösség mintegy 200 családból¹⁴ állt. Itt sohasem volt gettó, sem akkoriban, sem előtte, sem önkéntes alapon, sem kényszerből, csak hagyományosan szoros kapcsolatok: ahogyan jiddisül mondják, *geknipt und gebinden*, azaz mindenki mindenkit ismert és mindenkit valamiféle kötelék fűzött az összes többihez.

A zsidó közösség egész életét a hagyomány, tehát a vallás határozta meg: volt zsinagógájuk, a *große schul* és egy sor kisebb zsinagóga és imaház, valamint egy híres *jesivájuk*, azaz talmudiskolájuk, amelyet Naftali Cvi Weiss, a rabbijuk vezetett.

Weiss rabbi az erdélyi Spinkáról¹⁵, régi hászid rabbicsaládból származott; amikor 1929-ben, 39 éves korában Bilkére érkezett, fejedel-

mi fogadtatásban volt része; hitközségének újjongó tagjai felvirágozott hintón, szinte diadalmenetben kísérték a vasútállomásról a zsinagógába. Hamar anekdoták kezdtek keringeni jámborságáról, buzgalmáról a Talmud tanulmányozásában: egyik tanítványa például az éjszaka kellős közepén ott érte a dolgozószobájában, könyvébe merülve – lába pedig egy vödör jeges vízben, hogy el ne aludjék.

Lili nemcsak őt – akinek képét elsőként pillantotta meg az Auschwitz-albumban – őrizte meg élénken az emlékezetében, amint a szombati asztalnál művészi tökélytellegyíti az ünnepi étkezést a Tóráról folytatott beszélgetéssel, hanem Yehoshua Dofot, a kántort és hat fiát is, akik az istentiszteleten egymásnak felelgetve énekeltek...

A bilkei zsidó hitközség csaknem háromszáz éves történetre tekinthetett vissza. A családok többsége gyökereit messzire, Galíciáig vagy Ukrajnáig tudta visszavezetni, ahonnan az elődeik a 17. század közepén Hmjelnicki kozák hetman véres pogromjai elől menekültek ide. Lili anyjának szülei azonban Törökországból származtak, az apjái pedig Palesztinából.

Bilkén tehát nem volt gettó, zsidók és keresztények jószomszédi viszonyban éltek együtt. Naponta találkoztak, segítették egymást, barátokoztak; Lilinek egy keresztény csendőr őrmester lánya volt a legjobb barátja.

Az oly magától értetődő toleranciának azonban megvolt a maga éles határa: így például a zsidók nem tűrték a nem zsidókkal kötött házasságot. Lili egyetlen ilyen esetről és ennek következményeiről számolt be: 1933-ban egy zsidó parasztlány mindenáron hozzá akart menni a szemközti portán élő keresztény szomszéd fiához. Hiába sírt, fenyegetőzött az egész bilkei hitközség, nem tudták lebeszélni róla. Az eljegyzés után a közösség is, a családja is kitzsított. Amikor Lili ellátogatott a szülők házába, azt látta, hogy ott süvét ülnek, végigülik a szigorú halotti szertartást, mintha a lányuk meghalt volna. (A sors keserű iróniája, hogy amikor Lili visszatért Auschwitzból, már csak a férjrel találkozott; a feleséget – aki hallani sem akart többé zsidóságról – négy gyermekével együtt deportálták és meggyilkolták.)

1935 húsvét hetében egy különös incidens a másik oldalról jelölte ki a határokat: a község keresztény lakosainak számára kedves legenda szerint az ukrán katolikus¹⁶ templom harangjai a nagyhéten „Rómába mentek”, tehát ez idő alatt nem harangoztak. Az ilyesmit a zsidók, akik ugyancsak nem voltak híján legendáknak, nagyon is értették és tiszteletben tartották. Ám 1935-ben a nagyhét alatt egy zavarodott fejű zsidó fiatalember családja éberségét kijátszva megszökött hazulról – és egyszer csak megkondultak a harangok, de nem ércesen zengve, mint máskor, hanem vadul csengve-bongva. Egész Bilkéről futva érkeztek a hívek a helyszínre – és a keresztények nagy haragra gyűltek, amikor a harangtoronyban egy zsidót találtak. Akár bolond volt, akár nem: *a zsidó* megszenstelenítette a húsvéti áhítatot. A templom előtt a tömeg két csoportra oszlott; keresztények és zsidók álltak egymással szemben és hirtelen mindkét oldalon megelevenedett valamennyi ősrégi ellenségeskedés és félelem. Csak a csendőrség közbelépése akadályozta meg az erőszak kitörését.

A bilkei zsidók nyugtalanító tapasztalatot szereztek arról, hogy mit tartogat számukra a jövő.

9.

A politikai változásokat kicsiben és nagyban egyaránt érzékelték. De „Hitler” nagyon

messze volt, és a többség nem hitte, hogy a keze Bilkéig elér, mert itt – amint azt Mose Avital, a kántor legkisebb fia mondta – körös-körül olyan sűrűek az erdők, mintha az idők kezdete rejlene a mélyükön.

E vélt menedék először 1939 márciusában bizonyult elégtelennek: magyar csapatok vonultak be a Kárpátaljára, hogy leverjék az ukrán nacionalisták felkelését (akik Szlovákia e csücskében kikiáltották az „Ukrán Köztársaságot”) és hogy a területet a „Reich” egyetértésével Nagy-Magyarországhoz csatolják. Az első halálos lövések a jámborságáról és segítőkészségéről híres hitközségi elöljárót, a suszter Benjamin Kleint érték, aki a zsinagógából jövet épp hazafelé tartott.

A második ilyen alkalmat az 1941-es év hozta el: kiutasították azokat a zsidókat, akik „illegálisan” éltek e vidéken. Az intézkedés elsősorban azon zsidók ellen irányult, akik a harmincas években, még a háború előtt a pogromhangulat és a rettentő inség elől menekültek Lengyelországból az akkori cseh határ túlsóoldalára; de jócskán akadtak olyanok is, akik már egy nemzedékkel korábban érkeztek ide az akkor orosz fennhatóság alatt álló Galíciából, ám azóta sem szereztek meg az itteni állampolgárságot (ami a volt császári és királyi közigazgatás jóvoltából gyakran csak megvesztegetés útján volt lehetséges). Bilkén ekkor 12 családnak kellett 24 órán belül elhagynia a házat; egész Kárpátaljáról 18 000 „rendezetlen állampolgárságú” zsidót toloncoltak ki a lengyel határon – egyenesen az SS és a német csapatok karjába, akik augusztus 27–28-án Kamenyec-Podolszkijban meggyilkolták és tömegsírokban elföldelték őket.

A harmadik támadás 1942 márciusában minden Magyarországon élő zsidó létfeltételeit érintette. Bár már javában dúlt a háború, amikor ott még kifejezetten „olaszországi” viszonyok uralkodtak, de fokozatosan erősödött a faji megkülönböztetés: hogy ki a zsidó, azt a származás (nem pedig a vallás) alapján határozták meg és vették nyilvántartásba, majd a zsidókat kizárták az iparból, a kereskedelemből és a felsőoktatásból, cégeiket és vagyonukat elkobozták. Lili Jacob és családja számára ez azt jelentette, hogy az apától megvonták ló- és állatkereskedői engedélyét, így megélhetési forrásuk is elapadt. Lili nem járhatott tovább iskolába, és végül, miután fél évig jobb híján női szabónak tanult, 1943-ban felment Budapestre, ahol majd egy évet töltött.¹⁷ Menekülés volt ez a bénító félelmek, a kilátástal-

lanság, a kényszerű semmittevés elől. Budapesten azonnal talált munkát egy zsidó árvaházban, amely nemcsak árvákat fogadott be, hanem illegálisan élő szülők gyerekei számára is menedéket nyújtott és búvóhelyként szolgált.

Ennek azonban véget vetett az 1944. március 19-i német megszállás. Lili nem kezdett bujkálni, mint néhányan az ismerősei közül, hanem hazament. A családját ott találta Bilkén, csak még súlyosabb levertségben, még nagyobb nyomorúságban: az öccsei ruhája mind „folt hátán folt”, 46 éves apja, aki korábban energikus, mi több, Lili emlékei szerint lobbanékony férfi volt, egészen visszahúzódó lett. Csak három évvel fiatalabb felesége őrizte meg szokott vidámságát, még hogyha napról napra kevesebb enni-valót tudott is feltálalni a család asztalára. Egy 18 éves lánynak nem kell különösebben naivnak lennie ahhoz, hogy mindeme körülmények dacára boldognak érezze magát: „Együtt voltunk mind – emlékezik vissza erre az időre Lili Meier –, és ez maga volt a boldogság.” Pészahkor Lili és édesanyja a család minden tagjának ruhájára felvarrta az április 5-e óta kötelező sárga csillagot.

10.

Pészahkor kezdődik a nyári félév; pészah Izrael népe számára az Egyiptomból való kivonulásra, a zsidók megmenekülésére és megszabadulására emlékeztető ünnep. Az emlékezés reményt ad: „*Ma még itt, de holnap már Izrael földjén, ma még rabok, holnap már szabadok*” – áll a *Haggádában*. Ezért igyekeztek a bilkei zsidók 1944-es szorongatott helyzetükben is úgy megülni a pészahot, ahogyan mindig is tették. Az ünnep utolsó napján a halottakra emlékeznek. Ennek az utolsó pészahi napnak az éjszakáján, éjfél után, amikor Lili édesanyjával együtt éppen felkelt, hogy kenyeret süssön a következő hétre, kopogást hallottak; a hitközség küldönce állt a kapu előtt azzal az üzenettel: süssetek több kenyeret, csomagoljátok be a legszükségesebb holmit, mert holnap mindannyiunkat elvisznek mezőgazdasági munkára Morvaországba.

Amint megvirradt, anya és lánya elásta a kertben a kevés ékszert, amijük volt, majd a délelőtti folyamán a zsidó családokat – személyenként 50 kilónyi poggyászzal együtt – a magyar csendőrök bevitték a zsinagóga udvará-

Lili két legfiatalabb öccs, a 9 éves Zeilak és a 11 éves Zril

ra és onnan a vasútállomásra, délután pedig az egész gyülekezetet – akkor még mintegy 1500 embert – bevagonírozták egy rájuk váró tehervonatba. Este érkeztek Beregszászra. A csendőrök egy városszéli internálótáborba, a volt téglagyárba hajtották őket.

Az internáltakat nyitott fészerekben helyezték el, ahol azelőtt a téglákat szárították. Néhány nap alatt ebbe a gettóba mintegy 10 000 embert tereltek össze az egész vidékről, főleg öregeket, idősebb férfiakat, asszonyokat és gyerekeket. Néhány fiatal férfinak sikerült a hegyekbe menekülnie, sokat már korábban behívtak munkaszolgálatra: ők voltak a reguláris magyar hadsereg „lapátos brigádja”, amely a fronton nagy veszteségeket elszenvedve aknát szedett, utakat, hidakat vagy leszállópályákat épített.

Az egyik ilyen Budapesten állomásozó munkaszolgálatos, a 18 éves Isidor Reisman, a bilkei samesz fia, április 19-én mindenki nagy meglepetésére megjelent a táborban; egy éjszakára eltávozást kapott, hogy a szüleit meglátogathassa. Amikor másnap reggel felébredt, hallotta, amint apja Dávid zsoltárát mormolja: „*Szemeimet a he-*

gyekre emelem, onnan jön az én segítségem.” (Zsolt. 121.1) És eközben – mesélte Reisman sokkal később, a menedéket nyújtó emigráció biztonságában Lili Meiernek – „a Beregszász környéki dombokra függesztette a szemét, amelyek teraszos szőlőkkel és zöldellő kertjeikkel különösen szépek voltak ezen a tavaszi reggelen. Mindenki tudta, hogy a dombok mögött már nincs messze a Vörös Hadsereg. De ahhoz túl későn érkezett, hogy őket megmenthesse.”

Reismannak még aznap reggel vissza kellett indulnia a századához. Akkoriban azt hitte, hogy ebben az ő és néhány bajtársa számára engedélyezett eltávozásban nincsen semmi rendkívüli; ahogyan a zsidó családok „evakuálása” – a hátszágba, kényszermunkára – sem tűnt rendkívüli intézkedésnek a magyar hatóságok részéről: bár a körülményei nem vallottak jóindulatra, a háború közeli végére való tekintettel mégis a menekülést ígérte – legalábbis nem úgy nézett ki, hogy valóban fenyegető a helyzet vagy hogy lenne ok aggodalomra. Csak jóval később értette meg – magyarázta Isidor Lili Meiernek –, éppen az volt a cél, hogy ők is, a

családok is ezt higgyék (és mondják mindenkinek).

Hat héttel az eltávozása után jutott el hozzá édesanyja utolsó levelezőlapja: „Drága fiam/összetereltek minket. Elvisznek, hogy hová, nem tudjuk. Reméljük a legjobbakat. Isten kezében vagyunk. Vigyázz magadra. Szerető/anyád/Rosa”.

Addigra feltehetőleg már nem élt.

11.

A beregszászi gettó kiürítéséhez négy transzportra volt szükség: az első 1944. május 19-én indult, az utolsó úgy tíz nappal később.¹⁸ Jacobék a másodikba¹⁹ kerültek, amely 60 órás vonatút után érkezett a birkenauai rámpához.

A szelektálásnál Lili Jacobot elválasztották családjától. Az anyját a két fiatalabb öccsével, a nagyszüleit, két nagynénjét, négy unokahúgát és az unokaöccsét gázkamrába küldték, apját, három idősebb öccsét és őt magát munkára.

Először a „Szaunába” irányították, ahol le kellett adnia minden holmiját (természetesen azt az arany fülbevalót is, amelyet a 13. születésnapjára kapott, valamint a karóráját). Leborotválták a haját, aztán kapott egy rongyos ru-

hát, a hátán egy fehér festékcsíkkal, ezt hordta majd egy éven át, a felszabadulásig (öltözete később egy sötétkék gyapjúkabáttal egészült ki a meggyilkoltak roppant hagyatékából).

Lilit egy csoport nővel együtt a BIIc táborba vezették, és ott órákig kellett állnia a konyha előtt. Aztán néhány száz társával együtt a 16-os barakkba került és ott is maradt, míg utolsó 9000 lakójának meggyilkolásával ki nem ürült a BIIb – a „cseh családi tábor”. Július 25-én tetoválták a karjára a rabszámát; ez – *A-10862* – az azon a tavaszon megkezdett két új sorozat egyikebe tartozott.

Lili Jacobot a latrinás különítményhez osztották be. A nők mint igavonó barmok húzták a lajtos kocsikat – amelyekbe a latrinák tartalmát és a barakkokból a küblit ürítették – a környező földekre, ahol aztán kiborították. Egyesek azt állítják, hogy melegebb napokon mindenki igyekezett e feladat alól kivonni magát, a rabszolgák csakúgy, mint az SS-őrök, ő azonban – mondja Lili Meier – nem tapasztalt ilyesmit: az SS-legények az időjárástól függetlenül, puskatussal hajtották őket munkára.

A Vörös Hadsereg előrenyomulása miatt 1944 decemberében az SS megkezdte Ausch-

witz evakuálását nyugat felé. Lili Jacob előbb a Szudéta-vidéki Morgenstern²⁰ lőszergyárába került, végül pedig április elején a Nordhausen-Dora táborba, a transzportlista szerint „126. UJ F-126 Jakob Lenke 16.1.26 Bilke Schneiderin”²¹, tífuszos és alutáplált.

A gyengélkedőbarakkban volt, amikor az amerikai katonák április 11-én a tábort felszabadították.

12.

Egy hónappal később, miután valamelyest erőre kapott, Lili Jacob elindult kelet felé, hazá. 1945 júliusában érkezett meg Bilkére az auschwitzi kék kabáttal és a Dora-táborból magával hozott Auschwitz-albummal, amelyhez foggal-körömmel ragaszkodott akkor is, amikor az amerikai tisztek akarták rábeszélni, hogy adja nekik emlékébe, és akkor is, amikor a szovjet ellenőrzések során akarták elvenni tőle.

Bilkében senkit sem talált a családtagjai közül. Hetekig hiába várt rájuk a vasútállomáson.

A szülői házba időközben idegenek költöztek; de ő nem akarta visszakapni a házat, nem akart Bilkén maradni. Amikor véletlenül találkozott egy gyerekkori ismerősével, a család barátjával, a nála hat évvel idősebb Max Zelmonovicc²², szívesen ráállt, hogy kövesse a szomszéd kisvárosba, Munkácsra, ahol Max egy kis éttermet nyitott.

De ez múltó epizódnak bizonyult csupán; a területet a Szovjetunióhoz csatolták, így a kisvállalkozói egzisztencia nem sok jóval kecsegtetett. Lili Jacob és Max Zelmonovic Csehországba költözött, a csehországi Deczinbe, ahol Max egy gyárban talált munkát.

1945. november 26-án házasodtak össze; Lili Zelmonovic édesanyja jegygyűrűjét viselte, amelyet a szülői ház kertjében kiásott. Még mindig a birkenauai kék kabátot hordta. 1946 decemberében megszületett a kislánya, akit édesanyja után Esthernek nevezett.

A helyi rabbi, Bernard Farkas²³ rábeszélte, mutassa meg az Auschwitz-albumot a Zsidó Tanácsnak²⁴ Prágában. Ott azt meg akarták venni a Zsidó Múzeum számára, de Lili Zelmonovic nem tudott megválni az albumtól, amely a szó legkeservesebb értelmében volt az ő családi fotóalbuma. Azt mindazonáltal megengedte, hogy a fényképekről üvegnegatívokat készítsenek, minek fejében 10 000 koronát fizettek ki neki.²⁵ Ezzel a pénzzel és annak az affidavitnak a révén, amelyet Max Zelmonovic egy New

York-i rokonától kaptak, lehetőségük nyílt rá, hogy kivándoroljanak Amerikába.

13.

1948. november 1-jén érkeztek meg New Yorkba. A HIAS zsidó segélyszervezet közvetítésével egy hónappal később továbbutaztak Miami: Max Zelmonovic egy szupermarketben kapott hentesi állást.

1951-ben még egy lányuk született, Bonnie. Időközben részletre vásároltak egy kis házat és megvették az első autójukat. Hogy a részleteket ki tudják fizetni, Lili Zelmonovic is munkát vállalt: a Miami Beach-i Famous Restaurant pincérnője lett (ahol 27 évig dolgozott).

Zelmonovicéknak alig néhány év alatt sikerült megvalósítaniuk a maguk „amerikai álmát”: amerikai család lettek, volt két gyerekük, mindkettejüknek volt jó állása, volt egy házuk és volt egy használt kocsijuk.

Ám Auschwitz továbbra is jelenvaló maradt, titokban, mint „túlélőszindróma” – ahogyan William Nederland a félelmeket és a bűntudatot, a rettenetes rémálmokat és depressziókat nevezte; „Hitlernek messzire elérte a keze”, utánanyúlt az áldozatoknak, a lelküket ragadta meg, akár a „legártalmatlanabb” környezetben, a legártalmatlanabb alkalmakkor is.

Az első ilyen alkalom Lili Zelmonovic szempontjából nem ártalmatlan volt, hanem ostoba és váratlan. Akkor történt, amikor már egy éve éltek Miami-ban, és szeretett volna rendesebb lakásba költözni a családjával. Miután megnézett egyet, amelyik szóba jöhetett volna, elment nőben még hallotta, hogy a tulajdonosok, két nő, maguk is német zsidó emigránsok, róla beszélgetnek: „Tulajdonképpen egész kellemes volt ez a nő – de el tudod képzelni, milyen buta lehet, ha kénytelen a saját telefonszámát a karjára felírni?”

Az volt a legrémesebb – meséli ma Lili Meier –, hogy ők is zsidók voltak, hogy nekik tudniuk kellett volna, miről van szó. Csak tíz évvel később, 1959-ben²⁶, a Hálaadás-nap alkalmából távolították el a karjáról a számot – érzéstelenítés nélkül, mivelhogy „akkor sem alkalmazták érzéstelenítést, amikor rám tetoválták”.

A telefonszamos történet a túlélők szerint számtalan változatban előfordult, ugyanúgy, mint azok a „jelentéktelen” események, amelyek pokollá teszik a mindennapi életet: a menekülés fényes nappal a rendőr elől Miami bevásárlóközpontjában, mert az a sötétkék egyenruhája

miatt egy pillanatig úgy nézett ki, mint az SS-őr a táborban; vagy a 27 év alatt sem szűnő riadalom, amikor a Famous Restaurant konyhájából kiszóltak a 16-os pincérnőnek – ez ugyanis nemcsak Lili barakkszáma volt a birkenaui BIIc táborban, hanem az a hívószám is, amelyet (önkínzásból) ő választott magának.

Hitlernek messzire elért a keze, egészen a gyerekekig: egy nap Esther sírva jött haza az iskolából, mert ő volt az egyetlen, aki nem tudta lerajzolni a „családfáját”, nagyszülőkkel, nagynénikkel, nagybácsikkal, ahogyan kell.

14.

Az 1950-es évek végéig gyakorlatilag senki sem tudott az Auschwitz-album létezéséről. Az eredetit Lili Zelmonovic ruhásszekrénye legalsó fiókjában őrizte. Miután 1949-ben Pozsonyban 30-at megjelentettek az üvegnegatívok közül²⁷, az egész anyag két Auschwitz-feliratú fadobozban a prágai Zsidó Múzeum padlásán porosodott. Csak 1958-ban bukkant rá szinte véletlenül két történész, Ota Kraus és Erich Kulka, a koncentrációs táborokról szóló egyik korai mű²⁸ szerzői, maguk is Auschwitz túlélői, akik aztán munkájuk, *A halálgyár* (Kossuth Könyvkiadó, 1959) újabb kiadásába felvettek a képek közül néhányat. Kulkának ráadásul a felvételek alapján sikerült hét SS-legényt és több mint kéttucatnyi túlélő foglyot azonosítania, ám az album történetéről akkor még nem tudott semmiféle információt szerezni.

Csak 1961-ben kezdték el keresni Lili Zelmonovicot – akiről Prágában annyit tudtak csupán, hogy kivándorolt az Egyesült Államokba –, és akkor találták meg, amikor a jeruzsálemi Eichmann-perben a magyar zsidók sorsa került terítékre.

Így a frankfurti Auschwitz-perben – hivatalos nevén a „Mulka és társai ellen lefolytatott büntetőeljárás” során – az államügyészség már az Auschwitz-albumra is hivatkozhatott.

Lili Zelmonovicot 1964-ben kérték fel, hogy tanúként jelenjen meg a Majna menti Frankfurtban. Ő azonban vonakodott ezt megtenni. A rettegés, amely az amerikai hétköznapiakban ha meg nem is szűnt, de legalább csillapult, azonnal feltámadt benne arra a gondolatra, hogy akár csak a vád tanújaként is vissza kell térnie a „gyilkosok földjére”.

Nála kevésbé érzékeny lelkek is gyanakvással tekintettek az 1964-es Németországra, ahol az államelnök – akinek magának is azt vetették

a szemére, hogy részt vett a koncentrációs táborok létrehozásában – alig valamivel korábban, 1962-ben kénytelen volt a szövetségi főügyész a nemzetiszocialista igazságügyben betöltött szerepe miatt nyugállományba helyezni és ahol ugyanabban az évben 143 bírót és államügyészt nyugdíjaztak ugyanezen oknál fogva; ahol a közvélemény rokonszenve kísérte az Auschwitz-pert – pontosabban a tetteseket, ami aztán meg is látszott a vádlottak magatartásán. Amint azt Hannah Arendt beszámolójában megjegyezte: ez jutott nyíltan kifejezésre a zsidó tanúkkal szemben megnyilvánuló, derűsen vigyorgó arcátlanságukban.

A német államügyészeknek csak egy szélsőségesen drasztikus eszköz segítségével sikerült Lili Zelmonovicot megnyerniük annak a szándékuknak, hogy ne kapituláljanak a német törzsszabályoknál uralkodó „tegyünk pontot a dolog végére” hangulat láttán. Egyikük felhívta és az édesanyját kérte a telefonhoz; amikor a feldúlt Lili zokogni kezdett, elmagyarázta neki, hogy így akarta világossá tenni a számára: azok nevében kell tanúskodnia, akik – mint például az édesanyja – ezt már nem tehetik meg.

Lili Zelmonovic fogta az albumát és elutazott Frankfurtba, ahol 1964. december 3-án megtette tanúvallomását.

15.

A legújabb kori német történelemmel való húsz hónapnyi szembesülés után, aminek az Auschwitz-pernek lennie kellett volna és ami talán lehetett is volna, a frankfurti államügyészség a következő megállapítással summázta az országban uralkodó hangulatot: „A német nép többsége jelenleg nem akar több pert lefolytatni a nemzetiszocialista erőszakcselekmények elkövetői ellen.”

Az újjáépítés korszakának Németországi Szövetségi Köztársaságában Ludwig Erhard – gazdasági miniszter, majd Adenauer utódja – híressé vált mondása, a „Megint vagyunk valakik!” lett a normalitás hetykén optimista jelmondata. A politikai felvilágosítás, amelyet Fritz Bauer, a hesseni főállamügyész kívánatosnak tartott volna, a már felvilágosultak magánügye maradt.

Nem volt ez kedvező időszak az Auschwitz-album iránti érdeklődés szempontjából. És ez 1980-ig így is maradt; 15 év telt el az Auschwitz-per óta, melynek során a fényképek létezésé-

se Németországban hivatalosan is köztudomásúvá vált, amíg egyáltalán eszébe jutott valakinek, hogy érdeklődjön iránta. A német-francia „felvilágosítók”, Beate és Serge Klarsfeld, egy véletlen folytán szintén rábukkantak a prágai negatívokra, és kicsit bonyolultan bár, de sikerült megtalálniuk Lilit Miamiában: ő időközben ugyanis – Max Zelmonovic 1977-ben bekövetkezett halálát követően – ismét férjhez ment a Hildesheimből származó német zsidó Eric Meierhez, aki az emigrációban De Gaulle tábornok Szabad Franciaországa hadseregének sokszorosan kitüntetett katonája volt, majd a háború után ugyancsak az Egyesült Államokban telepedett le. Úgyhogy ekkor már Lili Meiernek hívták.

Serge Klarsfeldnek hamar sikerült Lili Meiert meggyőznie arról, hogy az Auschwitz-album nem maradhat az ő magánhasználatú családi albuma, hanem inkább a zsidó emlékezet egyfajta ikonjává kellene válnia. Az ő javaslatára adta át Lili Meier 1980. augusztus 27-én az Auschwitz-albumot a soá jeruzsálemi emlékhelyének, a Jad Vasemnek.

16.

Izraelből Lili és Eric Meier Krakóba utazott, az ősi lengyel királyvárosba, amely valaha a zsidó kultúra egyik központja volt, és ahova 1980. augusztus 29-én érkeztek meg; 30-án továbbindultak Auschwitzba.

A zsidóknak szép szavuk van a temetőre, úgy nevezik: jó hely – az a hely, mint azt a német zsidó, Julius Rodenberg írta, ahonnan többé már senki sem űzheti el őket. Ez is a német 19. század egyik illúziójának bizonyult.

Auschwitz, a zsidó történelem Golgotája, ennek a hitnek a rettenetes visszájára fordítása: kísérteties *bét ha olám*, az „örökkévalóság háza” a zsidók emlékezetében és azonosságtudatában. Aki túlélőként jön ide, az a saját szenvedéseinek traumájától és a túlélés okozta szégyenérzettől igyekszik szabadulni valamilyen módon. Nemigen akad olyan, aki erről beszélni tudna. Lili Meier is csak arról számolt be, hogy a hozzátartozóinak „sírjánál”, haláluk helyén a szülők lelki üdvéért imádkozott, és aztán megújult, megerősödött öntudattal távozott onnan.

17.

1981-ben Serge és Beate Klarsfeld ösztönzésére, Peter Hellman jóvoltából megjelent az Auschwitz-album amerikai kiadása, amelyből ez a beszámoló is sok életrajzi adalékot merített. Jelen német kiadás Lili Meier határozott kívánságára jött létre. Az, hogy erre ennyire későn, 50 évvel Auschwitz felszabadulása után kerül csak sor, végső soron talán a túlélők második generációja által megörökölt traumával, azokkal a félelmekkel függ össze, amelyek a *holokauszt gyermekeit* jellemzik – akik közé a német kötet kiadója (és ennek az előszónak a szerzője) is tartozik.

A német kiadás nem az eredeti album faksimiléje, nem is annak szántuk. Így már maga a formátum is más: fekvő helyett álló. A fényképek sorrendjét megőriztük és azokat nem retusáltuk, ám az elhelyezésüket és a méretüket megváltoztattuk.

Még egy megjegyzés a mottóul szolgáló régi mondáshoz – *Közülünk valók voltak, közülünk valók ma is* –: zsidók és németek egészen másként fogják olvasni és értelmezni. De szerencsés esetben mégis ugyanarra a végkövetkeztetésre jutnak.

NÉMETBŐL FORDÍTOTTA: FENYVES KATALIN

JEGYZETEK

¹ Lili Jacob neve az album különböző kiadásainak előszavaiban, illetve a magyar sajtóban igen sokféle módon, eltérő helyesírással szerepel. Ebben az előszóban például még Jakab Lenkeként is. Mivel a család nyelve a jiddis volt, a szülők az Osztrák–Magyar Monarchiában, a gyerekek a Csehszlovák Köztársaságban születtek, ezek a variációk mind valószerűek, de a döntőt nyilván az mondhatja ki ez ügyben, aki Bilkén vagy másutt talál erről valamilyen korabeli dokumentumot.

² Serge Klarsfeld viszont az album 1980-as New York-i kiadásában számot ad – angol helyesírással – a nevékről: az 46 éves apát Mordehainak, a 43 éves anyát Esthernek, Lili 17 éves öccsét Moshe-Aronnak, 15 éves fiútestvérét Zislnek, a 13 éves pedig Moshe-Hersh-nek hívták, anyai nagyapjának Abraham, nagyanyjának Schendla, apja lánytestvéreinek Tauba és Fajga, anyja lánytestvéreinek Sura és Rywka volt a neve, az ugyancsak deportált hét unokatestvér és az egyik nagybácsi neve azonban ebben a felsorolásban sem szerepel.

³ Klarsfeld szerint 193 fotó, ebből 7 reprodukció (Lili az eredetijüket odaajándékozta azoknak, akik felismerték rajtuk a rokonaikat), az eredetileg 206 képből 19 hiányzik, ezek közül 5-öt a prágai 1946-os üvegnegatívok alapján pótolta. A Jad Vase an angol nyelvű kiadásának előszavában Gideon Greif 203 prágai üvegnegatívról tesz említést, és ő úgy tudja, ezekből valamikor a budapesti Zsidó Múzeum is kapott egy sorozatot.

⁴ Valójában minden addiginál szigorúbb rendelettel.

⁵ Braham 1944 novemberéről írva említi intézményesült részvételüket.

⁶ Klarsfeld előszavában közli Veessenmayer német követ szigorúan titkos jelentésének másolatát, amely szerint ez a szám 289 357 volt: elszállításukhoz 92 szerelvényre volt szükség, mindegyik szerelvény 45 vagonból állt. Brahamnál is ez az adat szerepel.

⁷ Braham idézi Veessenmayer követjelentését, abban 437 402 a számuk.

⁸ Brahamnál 1684.

⁹ A Jad Vasem 2002-es angol kiadásának Gideon Greif-féle előszava ugyan egyetlen (beregszászi) transzportról ír, amellyel 3500-an érkeztek Auschwitzba (Randolph Braham *A magyar holocaust* című, 1981-ben megjelent kétkötetes könyvének függeléké közli a Magyarországról indított transzportok kassai áthaladásáról összeállított listát, itt az összesen négy beregszászi transzport közül az 1944. május 24-én regisztrált harmadik létszáma 2602), ám csak az ebben a Jad Vasem-féle kiadásban azonosított személyek lakhelyét – Beregszász, Técső, Szeged – tekintve kizártnak tűnik, hogy valóban egyetlen transzportról készültek volna a felvételek. (Braham függeléké szerint a beregszászi (harmadik) transzport május 24-én, a técsői május 28-án, a szegedi pedig június 26-án haladt át a vasútállomáson.)

¹⁰ „Andenken von Deinen Lieben und Unvergesslicher und Treubleibender Heinz” – bár a Jad Vasem kiadásában rosszul betűzték ki a német ajánlást, ahhoz azonban nem fér kétség, hogy ez nyelvtanilag nagyon hibás.

¹¹ Magyarország helységnevtárának 1944-es kiadása szerint a Bereg vármegyei, ilosvai járásbeli Bilke 10 524 katasztrális holdon fekvő, 1327 házból álló, 6252 lelket számláló kisközség.

¹² Lásd a 11. lábjegyzetet.

¹³ Lásd a 11. lábjegyzetet.

¹⁴ Randolph Braham említett munkája és az album Jad Vasem-féle előszava az 1941-es népszámlálás adatai alapján 1105 főt ad meg a zsidó népesség számaként Bilkén, ez az összlakosság 17,6 százaléka.

¹⁵ Nyilván a Fogaras vármegyei, sárkányi járásbeli Sinka.

¹⁶ Magyarország helységnevtárának 1944-es kiadása szerint Bilkén görög katolikus, református, görögkeleti és zsidó templom található.

¹⁷ Klarsfeld említett előszava szerint 14 hónapot.

¹⁸ Braham említett munkája szerint az első transzport május 16-án, az utolsó május 29-én ment át Kassán.

¹⁹ Ez nyilván a május 24-én regisztrált harmadik lehetett, a második ugyanis a Braham könyvében közölt lista szerint május 18-án haladt át Kassán.

²⁰ Helyesen Morchenstern.

²¹ Erről a bejegyzésről Peter Moses-Krause Lili Jacob elbeszélése alapján szerzett tudomást.

²² Klarsfeld és a Jad Vasem-féle kiadás előszava, illetve az Oświęcim-Brzezińskai Állami Múzeum Levéltári Gyűjteményében őrzött fényképsorozat leírásának magyar fordítása szerint Zelmanovic, Ember Mária *100 kép* című, 1984-ben megjelent képekgyűjteményében Zelmanovits.

²³ A lengyel múzeumi leírás szerint Karlovy Vary-i.

²⁴ Klarsfeldnél is ez a kifejezés (Jewish Council) szerepel.

²⁵ Ugyanígy mondja el a történetet előszavában Klarsfeld is. Ember Mária említett könyvében még csak találgatni tudott, vajon miért nem vásárolta meg a prágai Zsidó Múzeum az anyagot.

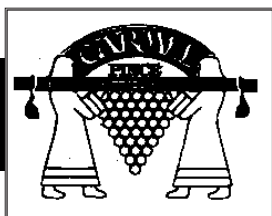
²⁶ Klarsfeldnél, aki szintén személyesen beszélt Lili Jacob Meierrel, 1957 a dátum.

²⁷ Klarsfeld szerint *The Tragedy of Slovak Jewry*, (ed.) F. Steiner, V. Naubert and Sons, Prague, 1949.

²⁸ Klarsfeld előszava szerint *Tovarna na smrt*, 1946, majd 1956.

LEGYEN A VENDÉGÜNK!

Nemzetközi specialitások • zsidó konyha
• elegáns környezet
• első osztályú kiszolgálás várja Önt a

CARMEL PINCÉBEN

Budapest VII., Kazinczy u. 31.
Nyitva: naponta 12-től 23 óráig

Asztalfoglalás: 3-221-834, 3-424-585
Légkondicionált étterem